

**RÁKÓCZI
A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN**

ÍRTA

CSÁSZÁR ELEMÉR

Madách Fáraója egy gigászi építménnyel akarta maga számára biztosítani a halhatatlanságot. Hiú törekvés! Még ha nem temeti is homokba az idő a hatalmas piramist, az csak alkotója nevét örökíti meg — az ember, aki egykor a nevet viselte, már régen elmerült a feledés árájába. A kőtömeg az élettelen testet sem tudta átmenteni a messze jövőbe, nemhogy a lelket, a szellemet. Aki túl akarja élni korát, az embertársai szívébe lopja bele magát! Ott, a szívben, csendül föl a halhatatlanság hangja, a költészet.

A költészetnek ez a szellemőrző ereje éppen nálunk, magyaroknál, nagy-jelentőségű. A magyarság széles rétegeinek emlékezete rövid, történeti tudata gyöngé. Nemzeti múltunknak még sorsdöntő eseményei is csakhamar színtelen emlékké halványodnak a nép lelkében, vagy éppen kikopnak belőle, s történelmünk nagy hősei közül csak az marad meg emlékezetében, akit szárnyára vesz az ének, akiről nóta terem a nép dalos ajkán.

Igazi élet, halhatatlanság itt a földön, azonban csak annak a hősnek jut osztályrészül, akit a nemzet szívébe zár, akinek alakját eszményképpé edzi a szeretet tüze, aki az idő távolának idealizáló hatására, Arany szavai szerint, éltető eszmévé finomul. S ebben a szellemi folyamatban, az embert eszménnyé érlelő munkában, a legnagyobb szerepe ismét a költészetnek van — a költők, a nemzet lelkiismeretének leghivatottabb őrei, érzésük hevével és képzeletük erejével, megteremtik a hős *είδος*-át, azt a platóni *ósképét*, amely eszményített voltában is hívebb, igazabb, jellemzőbb, mint a történeti. Ezt a képzelet varázsával életre keltett eszményi képet beleviszi a költészet nemzet tudatába, ott megrögződik, s századok múlva is ércszobránál maradandóbb, értékesebb, beszédesebb emléke lesz a nemzeti hős nagyságának.

A múlt század magyar nemzeti hősei között ma is, kétszáz évvel halála után, élő valóság a nagy fejedelem, II. Rákóczi Ferenc. Hogy azzá lett, hogy alakja a XX. század magyarja előtt épp oly tiszta, épp oly erős fényben ragyog, mint legdicsőségesebb napjaiban, az elsősorban a magyar költészet erejét dicséri. Hogyan emelte az eszmények világába, milyennek látta, milyennek rajzolta nemes alakját két századon keresztül a magyar költő: ezt a vonzó, érdekes főladatot szeretném elvégezni a következő lapokon.

I.

Az első költő, aki a nagy fejedelem lelki képét megrajzolta: talán éppen maga Rákóczi Ferenc volt. Egy kéziratban ránk maradt hosszú vers — későbbi címén: *Rákóczi Ferenc buzgó éneke* — örzi ezt a képet;¹ a szabadságharc első diadala, Nagykálló várának elfoglalása után készült. A fejedelem imádkozik. A szigetvári Zrínyi buzgóságával és hivatás-tudatával, a költő Zrínyi szólamkincsével kéri az Urat, adjon fegyverének erőt, hogy mint választott hőse föl szabadíthassa rabságából nemzetét. Emelkedett, szép vers, egyben kitűnő önarckép, megvan rajta a nagy fejedelem minden jellemző vonása: mély vallásossága és erős faj szeretete, történeti érzéke és törvénytisztelete, együttérzése a szenvedőkkel, kivált a néppel, és áldozatkészsége, céltudatossága és bátorsága. A nemzeti hőst, akit Isten küldött a magyarság oltalmára, plasztikusan, szinte szoborszerűen állítja elénk az ének, abban a pillanatban, amikor kirántja kardját nemzete föl szabadítására:

*Kardom föl kötöttem, Uram, szent nevedben,
Népemet vezetem szép rendelt seregben,
Indulásom vagyon te dicsőségedben,
Segélj Jézus, segélj szép Szűzzel mentemben.*

Így látta a fejedelmet nyilván a maga kora is, de nem volt költő, ez egyen, a *Buzgó ének* szerzőjén kívül, aki ezt a lelkekben élő képet ilyen határozottan, ilyen élesen a közönség elé tudta volna vetíteni. Jellemző erőben ehhez mérhető arckép csak évtizedekkel később készült a fejedelemről: a száműzött Rákócziét rajzolta meg a hű Mikes Kelemen, az is prózában.

Mikor a szabadságharc kibontott zászlója Észak-Magyarországról megindult diadalútjára, a lelkesedés magával ragadta a magyarságot, föllobogott a harci tűz, de ugyanakkor a fogékony kedélyekből, egyszerű katonák és tábornokok, köznemesek és főurak, diákok és iskolamesterek szívéből, kipattant a költői szikra. Dalok és énekek születtek, kísérői és visszhangjai a puskaropogásnak és ágyúdörgésnek, s költők és versfaragók ajkán fölcsendült a szabadságharc vezérének neve. Érezték, hogy ő áll az események középpontjában, az ő kezébe van letéve a nemzet sorsa: képzeletükben a nemzet ügye összeforrott a fejedelem személyével. Ütközetek és várostromok elbeszélésebe belefonják alakját vagy éppen külön versekben dicsőítik. Már a fölkelés első hónapjaiban megjeleníti fejedelmi alakját a *Fölséges nagy Isten* kezdetű ének.² Abban a pillanatban mutatja be, amikor megindítja a küzdelmet, s alakját az athleta Christi-ről mintázza: fölkötte szablyáját, Krisztus urunk nevét kiáltja s imádkozik hozzá, adja kezébe ellenségeit, a magyarság nyomorgatóit.³ Egy másik vers, *Emlékezem szegény Magyarországról...* — egyszerű, de melegszívű magyarnak kezdetleges munkája — a fölkelés vezetőjét rajzolja meg Rákócziiban: a hadintéző tábornagyot, a bátor vezért meg a bölcs politikust, aki összefogást hirdet, egy szívet, egy akaratot követel,

hogy kiverhesse az országból a németet.⁴ Még egy új, később gyakran visszatérő vonással gyarapítja a vers Rákóczi képét — mint a szegény emberek reményét mutatja be:

*De az Isten irigye megcsúfolta,
Az sok szegény kérésit meghallgatta;
Hazájában ismétlen visszahozta.*

A következő vers, *Példabeszédekben* azt minden méltósága már félti a fejedelmet — a környezetétől. Szerzője, nyilván a népből származott vitéz katona, megvetéssel tekint azokra az urakra, akik csak szóval tudnak vitézkedni, s szerető gonddal óvja tőlük az ő «édes urát». legragyogóbb fénybe a *Tekintetes, nemes* kezdetű, kissé tudákos vers⁶ szerzője állítja a szabadsághősöket. Erős magyar érzéssel glóriát von fejtik köré a vers szerzője s a vezérben az ország fölsszabadító ját ünnepli. Még latin nyelven is megszólal a fölkelők nemzeti érzése, két verses imádságban. Az egyik, a *Stella maris* kezdetű,⁷ valószínűleg még a fölkelés első évéből, Szűz Mária segítségét kéri: adjon erőt a magyar fegyvereknek és a két vezérnek, Rákóczinak, Bercsényinek; a másik, a *Quid furores* kezdetű,⁸ a szécsényi gyűlés után, talán még 1705-ben, az Úr-hoz fordul: vezesse győzelemre seregüket és derék vezérüket, szemük fényét.

A szabadságharc legmozgalmasabb szakában, amikor változó szerencsével folyt a küzdelem, a szécsényi gyűlés és a trencsényi ütközet között kitöltő időben, az egymást váltó nagy események annyira lekötötték a figyelmet, hogy minden ének diadalokat vagy csatákat, várostromokat és portyázásokat örökített meg. A képzeletet a hősök foglalkoztatták, a merészen támadó, az ellenséget letipró, a diadalmasan száguldó hadvezérek, a villogó kard emberei — a csataterveket készítő, a hadműveleteket fejedelmi sátorából intéző fejedelem alakja eltűnt a nagy tömeg szeme elől, s az ének is hallgat róla. 1705 és 1708 között Rákóczi személye nem dalindíték; verses krónikákban, históriás énekekben előkerül ugyan neve, mindig tisztelettel említve, de nem kíséri érzelmi hangulat. Csak egy költői kép maradt fenn róla ebből a korból, de az minden tekintetben érdekes. Egy ismeretlen költő latin nyelvű drámát írt iskolai előadásra *Palladium sacrum* címmel, s ebben az 1707-ben írt drámában a fenyegetett szabadság oltalmára fölvonultatja bolygók képében a nagy magyar szabadsághősöket — az utolsó közöttük, a hetedik, a «fölkelő Nap»: Rákóczi.⁹ Az izzó, nemzeti érzéstől hevített dráma színre is került még abban az évben: a szabadság böse drámai hőssé lett, az iskola útján, latin nyelven!

Az 1708-ik év augusztus 3-án, a trencsényi szerencsétlen ütközetben, porba hullott a kurucok zászlója, s bár még három évig tartotta magát Rákóczi, a nemzeti szabadság már akkor elveszett. A «nyalka kuruc» földönfutó szegénylegénnyé züllött, s a szatmári békekötés után földönfutóvá lett a fejedelem is, az ország leggazdagabb, leghatalmasabb nagyura. A földre sújtott, megkínzott, kétségbeesett magyarságból kitört a fájdalom, s az megtalálta költői kifejezését a *Rákóczi-nótában*.¹⁰ Megrázó sirám ez, egy elbukott nemzet szívé-

bői tépve; szilaj erővel lüktet benne a fájdalomon kívül a harag és a szégyen — egyszerű eszközökkel, nagyobb művészet nélkül is olyan éles vonásokkal rajzolódik ki belőle a magyarság érzésvilága, hogy hazafias líránk legjelesebb darabjai közé emelkedik. Kiérezni belőle, hogy ismeretlen szerző ajkával itt maga a nemzet szól, az zokogja el mérhetetlen bánatát — ennek köszöni páratlan hatását.

A *Rákóczi-nóta* csakhamar szárnyra kelt, énekelték országszerte, tárogatóval vagy török sippal kísérve, hangjai mellett búsnlt a magyar, de a nemzeti érzés lévén az ihletője, nem pedig a fej edelem tragédiája, Rákóczi alakjára nem vet új fényt. De mikor a szatmári béke kibujdosásra készítette, a fejedelmi palástját és hazáját vesztett vezér szomorú sorsa meghihlette hűséges magyarjait, szeretetük, csodálatuk szánalomba fordult, s megszülettek a Rákóczit búcsúztató versek, kesergő énekek a kor dívatja szerint a kibujdosó fejedelem ajkára adva.¹¹ A büszke, diadalmas hős helyébe a hontalan bujdosó képét rajzolják meg, amint elszakad mindentől és mindenkitől, akit szeretett s fájó szívvel tekint a német karmába jutott hazájára (*Hallgassátok meg magyarim . . .*):¹²

*Megendjen a magyarság, már ezt kiáltom,
Édes hazám, mire jutái! . . . csak azt sajnálom;
Német lesz már a vezéred,
Jaj! de néked az nem véred . . .
Haj! ki ne szánna.*¹³

Újra az az istenfélő nemzeti hős alakja bontakozik ki elénk ebből az énekből, amelyet az 1703-as énekek rajzoltak meg — de milyen ellentétes tónusú és hangulatú a két arckép: ott a bizakodás, a remény meleg, nap-sugaras színeiben, itt a fájdalom és részvét mély árnyékaitól sötétben áll előttünk. Szimbolikus jelentőségű ez a kettős kép: a serege élén kardosán hadba vonuló vezérnek és a megvert, magát az Úr kegyelmére adó Rákóczinak sorsában a nemzeté tükröződik, az 1703-ik és 1711-ik év Magyarországáé — de közben egy világ omlott össze, romjai alá temetve egy század merész álmait.

II.

A nemzeti szabadság, a független Magyarország eszméje elbukott 1711-ben, de a nemzet talált érte kárpótlást: megbékülve uralkodójával megszabadult a kétszázados háborúskodás testi-lelki gyötrelmeitől, s «lehajtvá fejét a békesség párnájára», élvezte a nyugalmat, a rendet, némi jólétet és — felejtett. Elfelejtette régi eszményeit és egykori hőseit, leghamarabb éppen a legutolsót, Rákóczit. A nagy katasztrófának ő lett az igazi áldozata — ha száz évvel korábban megszületett volna a *Bánk-bán*, joggal mondhatta volna a Törökországba száműzött fejedelem: «Nincs a teremtésben vesztes csak én». Elvesz-

tett mindent, ami érték volt szemében, elvesztette még nemzetét is. Egy ideig nyilván élt még a lelkek mélyébe rejtve a magyarság körében emléke, bizalmas baráti társaságban, régi hívei között, szóba került neve, dicsősége és tragédiája — meddig, nem tudjuk, bizonyára nem sokáig. Azután néma, fagyos csönd vag}r hetven esztendőre; toll nem írja le a nyilvánosság számára, nyomtatott betű nem örökíti meg nevét. Még a nemzeti lélek leghívebb tükrén, a költészetben sem jelenik meg alakja,¹⁴ s mikor egy negyedszázados bujdosás után török földön sírba tették élettelen testét, talán megsiratta titokban egy-két hű katonája — ének nem sarjadt fájdalomukból.

1735 után lassanként kihalt az a nemzedék, amely megélte a szabadságharcot vagy éppen személye szerint ismerte a fejedelmet, a fölnövekvő új nemzedék tudatába senki sem véste be. Az iskola sem. A XVIII. század derekán a magyar történelmet nem tanították az iskolákban, csak a piaristák, azok sem jutottak túl a nemzet múltjának ismertetésében az Árpád-ház kihaltán. A kor tudományos történetírása nemzeti múltunknak szintén csak régibb szakaszaival foglalkozott: ¹⁵ a Rákóczi-mozgalom és vezére egészen kikopott az emberek emlékezetéből. S mikor az első magyar költő először leírja Rákóczi nevét, 1782/83-ban Ányos Pál a *Kalapos király* c. versében, tollán a hős alakja pártossá, szabadságharca pártütéssé torzul.

Ez a sivár helyzetkép, noha a tények alapján készült, csak látszatra hű: mint a fotográfia a szemelláthatót, a fölszint mutatja. A tudomány azonban a maga Röntgen-sugaraival bevilágít a mélybe, láthatóvá teszi, ami a szem előtt rejtve marad. A nagy küzdelem mozzanatai feledésbe merülhettek, adatszerű ismeretek valóban nem rögződtek meg az emberek emlékezetében, de hogy a magyarság vezérével, Rákóczival az élén, egy merész lendülettel ki akarta vívni a szabadságát, ennek a hősies vállalkozásnak emléke mégis élt a köztudatban, s balsikere, a nemzeti ügy bukása, még évtizedek múlva is fájdalmas érzést vert föl a szívekben. Hogy élt a tudat és sajgott a fájdalom, arra csak egy tanúnk van, de bizonyossága döntő. Ez a tanú: a *Rákóczi-nóta*.

Az történt ugyanis, hogy József császár terveinek összeomlásakor, nyilván annak hatása alatt, egyszerre fölzendült országszerte a *Rákóczi-nóta*. Arra a hírre, hogy a szent korona, önálló nemzetiségünk szimbóluma, elhagyta Bécsset és visszakerül az országba, örömmünnepet ült a magyarság: megszólalt templomaink orgonáján a *Te Deum landamus*, s az emberek ajkán meg a tárogatón a *Rákóczi-nóta*.¹⁶ Csoda volt ez, 80 évvel elhalkulása után újra megszületett a dallama és egy szerencsés kezű irodalombúvár kiásta szövegét valamilyen lappangó kéziratból? Nem. Nincs itt semmi misztikum, egyszerű a megfejtés: a nóta túlélte a nagy katasztrófát, sőt elterjedve országszerte élt szakadatlanul az egész korszakon át, szövege is, dallama is — azt másolták ¹⁷ és énekelték, ez fölhangzott a tárogató sípján és a hegedű húrjain. Az elbúsult magyarok a *Hej Rákóczi, Bercsényit* énekelve sirták ki bánatukat, de ünnepi alkalmakkor is, amikor elhallgatott a szó és megnyíltak a szívek, elérzékenyülve, magukra véve a nemzet meg a világ bajait, elhúzták a

cigánnyal. Így mulatott mélázva, egymagában a Rákóczi-nóta hangjai mellett Pöstyénben, 1787-ben, Gvadányi József gróf, a császár lovasgenerálisa,¹⁸ s valami Rákóczi nevéhez fűződő tánc-nótára táncolt «nagy érzéssel», de már 1792-ben, Nemes háromszéki fő királybíró ^{is} — a nóta szövege még a század végén is élt énekszóban.²⁰ Nemzeti énekké válva szállt az egész századon át ajakról ajakra, nemzedékről nemzedékre mint egyetlen élő emléke a kuruc világnak.

De ezen a statikus jelentőségen *túl* dinamikus jelentősége is van a *Rákóczi-nótának*: a feledés korszakában ébren tartotta és ezáltal átmentette a jövőbe a nemzeti múlt tudatát, összeforrasztva elválhatatlanul a szabadságharcral vezére nevét. A nagy nemzeti megmozdulás emléke innen kezdve mindig Rákóczi alakjában szimbolizálva jelent meg, benne öltött testet a nemzeti gondolat és a nemzeti fájdalom. A fejedelmet a *Rákóczi-nóta* mentette meg a feledéstől, annak hangjain lett a nemzet herosává.

Ez a nemzeti hős azonban csak név volt és szimbólum, határozott képzeteket nem fűzött hozzá a 90-es években a magyarság — láttuk, hogy a *Rákóczi-nóta* is csak megemlíti. Egy árnyalattal teltebb és melegebb egy négysoros kis vers, amefy nyilván szintén a nemzeti fölbuzdulás idején kelt szárnyra:

*Rákóczi, édes vérünk,
Régi híres vezérünk:
Kérd a magyar szenteket —
Ne hagyjanak bennünket.*²¹

Rákóczi mint közbenjáró a földiek és égiek között — ez a kép mutatja, mennyire bent volt már akkor a fejedelem a magyarság szívében.

Innen kezdve egyre nagyobb szeretettel csüngött rajta a nemzet, kivált 1794 óta, amikor a közönség elé került Mikes Kelemennek még a század első felében írott leveleskönyve. Rodostóban, jórészt még a fejedelem oldalán, írogatta Rákóczi derék kamarása ezeket a *Törökországi leveleket*, s bennük akaratlanul is megrajzolta a fejedelem alakját. Nem gondolt arra, hogy arcképben örökítse meg szeretett urát, csak elmondott mindent hiven, őszintén, amit együtt megéltek. Minden gondja szeretett ura volt, érthető, hogy a levelek sok apró részletéből élesen megvilágított vonásokban, színekben gazdag kép alakul ki a fejedelemtől. Festők és szobrászok, tudósok és költők azóta számtalanszor bemutatták a fejedelem alakját, de olyan meleg, közvetlen képet senki sem adott róla a közönségnek, mint ez az egyszerű lelkű, de nemes szívű fejedelmi szolga. Nyomán a Rákóczi-név megtelt tartalommal, a hős emberré vált, de embervoltában is megőrizte lelki nagyságát. Mikes Rákóczi nagy ember. Leszorulva a világ színpadáról, balsorsában méltósággal viselve keresztjét, egynéhány száműzött híve között is igazi uralkodó — de száműzött uralkodó. És már nem a csaták hőse!

Eleven és jellemző ez az új fejedelmi arckép, a hű Mikes műve, a magyarság irodalmilag művelt kicsiny rétege kapott is rajta, egy írónk, Vitkovics

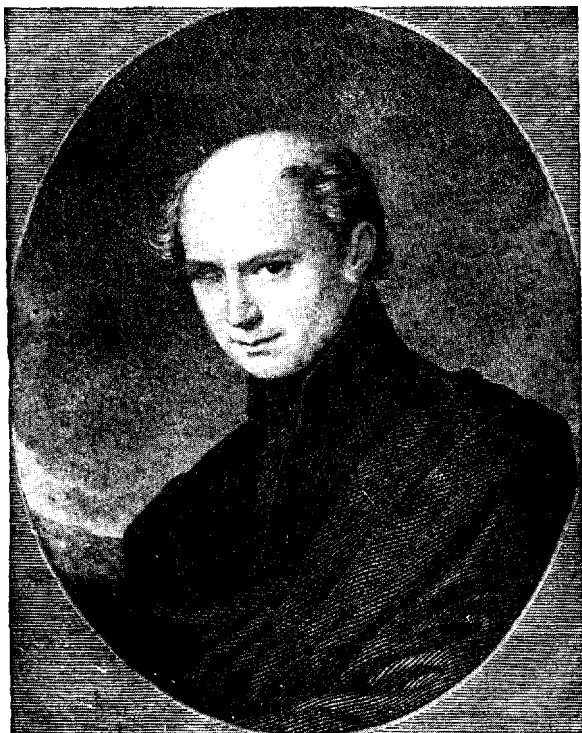
Mihály, tragédia keretébe is foglalta ²² — de fáradt, öreg emberről lévén mintázva, hiányzik róla a fejedelem két lényeges attribútuma: a kard és a vezéri pálca. Népszerűvé akkor nem is vált ez a kép.

III.

Elérkezett az új század s vele a szabadságharc centenáriuma — a Rákóczi-név nem kapott új fényt tőle. Való, hogy az ország szomorú helyzete, előbb

a napóleoni háborúk fenyegető réme, majd a bécsi kormány súlyos ígája és a nyomasztó gazdasági helyzet, lefojtották a nemzet szellemét, de szónokaink és politikusaink érdeklődése sem fordult a fejedelem felé. Amit ők mulasztottak, azt jóvátette azonban egy költő, az a magyar lírikus, akinek lelkében először ébredt öntudatra a nemzeti önállóság gondolata, Kölcsey Ferenc. Kölese} ⁷ az első magyar költő, aki megérezte, hogy a magyarság élete egy idegen államközösség keretében csak tengődés, nemzeti életet csak akkor élhet, ha kivívja politikai szabadságát. Ezt a nagy gondolatát éppen Rákóczival kapcsolatban mondja ki 1817-ben, a *Fejedelmünk haj* c. versében, sőt talán éppen a fejedelem emléke vagy a nótája sugallta neki. A költemény éppen ezért szellemtörténeti nézőpontból

a magyar líra egyik legérdekesebb terméke, a nemzeti szabadság első apotheosisa. A szó, szabadság, nem fordul elő benne ²³ — nyilván politikai megfontolásból, a cenzúra miatt — de megvan, képbe rejtve a befejező versszakban:

Kölcsey Ferenc

*S ledőlt országok hamvain
Egy szép hon támad fel,
Mely lelket tölt, mely szívet ráz
Neve zeng és ível.*

Nevezetes a költemény történetfilozófiai szempontból is. Első fele méla borongás a nemzeti múlt nagy katasztrófáin — s közéjük sorolja a költő, mint utolsót, a rodostói száműzött tragédiáját, akinek néma hantja fölött titkon borong a génusz. Második felében, egy nagyszabású vízió keretében, nyilván a Csaba-mitosztól ihletve, új életre kelti a holt fejedelmet, és látja, amint villámként sújt a magyarság elleneire és győzelemre viszi népét. Ez a történetfilozófia — helyesebben történet-elképzelésnek kellene mondanunk — látni fogjuk, megtermékenyítette a magyar költészet: a Rákóczi-líra későbbi termékei, közvetve vagy közvetlenül, jóformán mind hozzákapcsolódnak Kölcseyéhez.

De jelentős mozzanata a *Fejdelmünk, haj* a Rákóczi-kultusznak is. Rákóczi úgy élt eddig a köztudatban, mint egy nagy nemzeti szabadságharcunk hőse, az utolsóé, mint a múlt nagysága — most lemállik róla az időbeliség jegye: a magyar szabadság hőségé lesz, megtestesül benne a szabadság gondolata, az eljövendő, a kivívandó szabadságé. Neve nem édes-bús emlék többé, a régi dicsőség visszhangja, hanem remény a jövőre, egy szebb idő ígérete.

A *Fejdelmünk, haj* arra lett volna fúvatva, hogy új korszakot nyisson Rákóczi történetében, de az idő nem volt kedvező. Előbb az elnyomatás és az erőszak, majd a reformmozgalmak más irányba terelték a nemzet figyelmét, lírikusainkat is a jelen kérdései foglalkoztatták, az aggodalom és a hit, a remény és csüggedés hangjai szólaltak meg lantjukon — Kölcseyén is. Rákócziról hallgattak. A nemzet legnagyobb költőjének, Vörösmartynak, képzeletét ugyan két ízben — korán, fiatalságában — foglalkoztatta a fejedelem alakja, de Rákóczi-versei egészen a régi, Kölcsey előtti eszmekörben mozognak. Az egyik, ifjúkori zsengéje, *Rákóczi Bercsényinél Lengyelországban*, csak színleg Rákóczi-vers, valójában allegória. Rákóczi, bécsi fogságából megmenekülve, fölkeresi Bercsényit Lengyelországban s nemzetük sorsán búslikodnak. A hanyatló haza, a pusztuló nép nyilván nem fájó emlék a versben, hanem még fájóbb valóság — nem Rákóczi, Bercsényi keseregnek, hanem a költő siratja esendő hazáját. Másik verse, *Egy öreg rabszolga keserve Pompejus sírja fölött*, 1828-ból. Gondos óvatosságból kapta ezt az első, megtévesztő címét — utóbb a költő *Mikes búja* címmel iktatta versgyűjteményébe. Joggal. Valójában nem öreg rabszolgája Pompejust, hanem a sírjában nyugvó Rákóczit siratja benne a hontalan agg Mikes. Magyar érzés, a *Zalán futásának* hangulata árad belőle, onnan kiszakadt szólamok hangzanak föl, s az allegória teljesen átlátszó: idegen földön a magyar haza fejedelme pihen a jeltelen kis halom alatt. A vers Mikes leveles-könyve nyomán kelt életre, onnan vette a költő az indítékot és Kölcsey Rákóczi-versének hatása alatt kiképezte romantikus helyzetképpé.²⁴ Tárgyi szempontból nem ad újat, de egy sorával új és érdekes világot vet a korabeli politikai helyzetre:

Árva hazád tiltott nevedet nem zengheti többé!

Nem volt szabad Rákóczi nevét említeni! Mennyi mindent megfejt ez a

tilalom — a költők némaságát is. De van a költeményben fájó szemrehányás is s ez már a nemzetet illeti: akiért egy országnak kellene sírni, azt egyedül ő siratja, az agg szolga képében, a fiatal költő. A magyarságnak már könnye sincs.

Rákóczi csillaga újra hanyatlóban!

De egészen nem hunyt el, fénye ki-kivillant a fojtogató köd alól. Az 1843—1844-1 országgyűlés idején az ifjúság búsulva és reménykedve régi meg új rótákkal vigasztalta, biztatta magát, s közöttük az egyik Rákóczi emlékét elevenítette meg. Csak a kezdő szöveget ismerjük: «Rákóczi apánk, híres fejedelmi vitézünk», s ez nyilván némileg eltorzult szöveg — följegyzője, Kalmár József, egy verses munkájában tartotta fenn,²⁵ s hexameter rámájára feszítette a magyar énekszöveget. Bent volt-e az énekelt szövegben a Rákóczi apánk megszólítás, nem tudjuk — én nem tartom valószínűnek²⁶ — nem is fontos; a fontos az, hogy ekkor, a 40-es évek derekán, Rákóczi alakja új színben jelent meg a magyarság előtt: kiemelkedett a szabadságharcából, elszakadt a múlttól, nemzeti hősből élő hőssé, az akkori magyarság hőségévé lett. Rákóczi apánk — az ifjúság a magáénak tudta Rákóczit, ott érezte maga mellett mint élő valóságot.

Vörösmarty Mihály.

Ugyanakkor, 1844-ben, jelent meg magyar nyelven az első nagy történeti szintézis, amely nemzeti multunk újabb fejleményeit is teljes tudományossággal, de a művelt közönség számára is élvezhetően föltárta, s a Rákóczi-szabadságharcot a cenzúra bilincsei között is hazafias szellemben beszélte el, Horváth Mihályé.²⁷ A köztudatba azonban nem vitt bele új képet a fejedelemtől — általán a történet nagyjai nem a történetírás nyomán kelnek életre. Hírük, dicsőségük forrása és mértéke a költők éneke, általa lesz alakká a pusztán név, tartalom az anyag, jelentéssé a képzet. Rákóczi képe is akkor kapott új színt, akkor gazdagodott új vonásokkal, akkor lett eszmévé, amikor egy lírikusunknak, a legnagyobbobbnak, Petőfinék lelkét ihlette meg.

Petőfinék, közismert, nem volt fejlett történeti érzéke. Egész lelkével a jelenben és a jövőnek élt, a múlt csak annyiban érdekelte, amennyiben kap-

csolatba tudta hozni a jelennel. A magyar múlt nagyjai közül Rákóczi állott legközelebb szívéhez, s hozzá is a jelen meg a jövő vezette el. Mikor először találkozik szellemével, a sárosi vár romjai között, a jelen sivárságát látva a múlt nagyságára gondol és elvonul társaitól — hogy ne lássák könnyeit. Ekkor, 1845 tavaszán született meg *A rom panasza* című költeménye, első Rákóczi verse.²⁸ Innen kezdve állandóan foglalkoztatta képzeletét Rákóczi alakja: uralkodó gondolata, az eljövendő szabadságharc, amelyet Petőfi minden magyarnál korábban megérezett és minden magyarnál hőbben óhajtott, természetesen kapcsolta magához utolsó nemzeti szabadságharcunknak és vezérének emlékét. Versre két ízben ihlette, először 1847-ben, másodszer 1848-ban. A Rákóczi-ihletnek első újabb jelentkezése a *Szent sír*, amelyben, Horváth János megállapítása szerint, «Rákóczinak mintegy költészetbeli szentté avatását, a Rákóczi-kegyelet megalapozóját kell látnunk.»²⁹ A költemény épp olyan helyzetkép, mint Vörösmarty verse, *Mikes búja*, sőt valójában ugyanaz a kép, amelyet Vörösmarty rajzolt. A költeménynek ez a helyzetrajzoló fele így hangzik:

*Messze tengerparton
Ali a szent sír, a zöld
Tenger sárga partján;
Vadbokor fölötté,
Rá sötét fátyolként
Árnyékot borítván.*

*E vadbokron kívül
Nem gyászolja senki
A dicső halottat,
Ki a zajos élet
Lejártával itt most
Század óta hallgat.*

*Végső volt honában,
Ki a szabadságért
Hősi kardot ránta.
Hogy lett volna híve
A sors, ha hazája
Sem volt hű iránta?*

*Száműzé magát, hogy
Gyáva nemzetét ne
Lássa; mert ha látná;
Megátkozna, míg a
Messzeségből néma
Fájdalommal néz rá.*

A véletlen játéka-e, vagy ott lappangott Petőfi lelkében a tudat alatt nagy előde verse, de képén sorra fölismerszenek a korábbinak vonásai — még hangulata is. Mint Vörösmarty, ő is a száműzött Rákóczi emlékét örökíti meg és nem a dicsőséges fejedelmét, s érzéseit szintén Rákóczi sírja köré vetíti — azt a valóságtól eltérve szintén tenger mellé helyezi,³⁰ s a sírhalom nála is jeltelen. A rajta nyíló vadbokron kívül nem gyászolja semmi a fejedelmet: Vörösmarty nál a sírjában pihenő hőst csak agg szolgája siratja, Petőfinél senki más, csak maga a költő — a nemzet elfelejtette már, nevét sem emlegeti. S még abban a külső mozzanatban is teljes az egyezés, hogy egyik vers sem nevezi meg azt, aki kicsalta költője szívéből a dalt.

Ennyi kapcsolat — és Petőfi verse mégis egészen más. Vörösmarty költeménye a nemzeti hálátlanság gondolatában csúcsonyul ki, Petőfinél ez csak hangulatfeltétel, megalapozása az igazi költői föladatnak: Rákóczi arcképe megrajzolásának. S a versnek történeti jelentősége éppen az, hogy az első

költői arcképe irodalmunkban Rákóczinak.³¹ Igazi arckép: lelki kép, a személyiség erős bélyegével. A kép történetileg nem hű. A rodostói száműzött, aki elbujdosott hazájából, hogy ne lássa és ne átkozza meg nemzetét; aki a szülőföldéről érkező fellegek bíborában a nemzet szégyenpírját látja és a

Petőfi.

tenger mormolásából fölriadt népének zúgását hallja ki; aki egyre várja a hírt, hogy hazája szabad lett — ez nem a történelem Rákóczija, ezt Petőfi képzelte el s a maga érzésvilága nyomán formálta ki. Rekonstrukció helyett konstrukció, de belső igazsága dús kárpótlás a hiányzó történeti igazságért. Művészi, s ami több, emberi: Rákóczi eszményi alakja a költő tollán életre

kel, érez és gondolkodik. S mivel a nemzet érzésvilága akkor, 1847 elején, teljes összhangban volt Petőfiével, a magyarság a maga Rákóczi-jára ismert a Petőfi vonásaival ábrázoltban, s innen kezdve úgy képzelte el maga is, mint ahogy Petőfi eléje rajzolta: élő valóságnak.

Egy évvel utóbb újra megjelenik Petőfi képzelete előtt a fejedelem alakja, s megírhatja vele a *Rákóczi* című költeményét. Bár címében viseli a fejedelem nevét, már nem arckép, hanem az első felében a *Szent sír* gondolatvilágához kapcsolódva, borongós lírai visszaemlékezés az elfeledett száműzöttre, a második felében buzgó óhaj: szálljon közéjük Rákóczi szelleme, ragadja kezébe a szabadság zászlaját s vigye diadalra — Kölcsey gondolata, de látomás helyett a kor mozgalmái közé idézi a fejedelmet, az időntúlíságból ismét visszahozza az időbe, de nem a múltba, hanem a jelenbe. Új vonásokkal nem gazdagítja a Rákóczi-képet, s inkább táplálkozik a közhangulatból, mintsem táplálja: a két szabadságharc összekapcsolása benne élt a kor szellemvilágában, s a kibontakozó jelent szívesen képzeltették el, a helyzet és a cél azonossága alapján, a megghiúsult régi küzdelem fölújulásaként. A költemény jelentősége nem is ebben van, hanem a Rákóczi-kultusz fölfokozásában. Megnyitó verszaka:

*Hazánk szentje, szabadság vezére,
Sötét éjben fényes csillagunk,
Oh Rákóczi, kinek emlékére
Lángolunk és sírva fakadunk . . .*

Rákóczi első apotheosisa költészetünkben, mindmáig a legmegkapóbb. Rákóczi a magyar szentek sorában, akinek neve egyszerre gyújt lángot a szívekben és csal könnyet a szemekbe — márványba kívánczó sorok, szebbet nem írt le róla költő tolla.

A szabadságharc mozgalmái között, Petőfi nyomán, de tőle függetlenül is, a közhangulat és a Rákóczi-nótát kiszorító Rákóczi-induló hatására, mindjobban összeforrott a másfél századdal korábban vívott küzdelem emléke a jelen nagy próbájával, s mind elevenebb lett vezérének emléke. A közhangulat hozta másik nagy költőnk, Arany János elé is Rákóczit és rodostói társait első Rákócziról szóló versében — de a közvetlen ihletet Petőfitől vette. *A rodostói temető* 1848 derekától lényegében nem más, mint a Kölcsey—Petőfi fölvetette vízió gondolatának kiképzése egy nagyszabású szellem jelenéssé, afféle danse macabre-rá, amint Arany mondja, «kísérteti tánc»-cá. De új benne, költészetünkben itt tűnik föl először, a fejedelem külső képe, testi valójának bemutatása egy-két jellemző vonással:

*Éjjél van a sírban, éjjél van felette;
Búg a Mármora, búg, tompa lágy morajjal.
Hirtelen szél támad, a hullám felretten:
Zúg a Mármora, zúg, riadalmas zajjal;
Zúg a tenger, az ég tűz szemei nyílnak,
Haragosabb fényre gerjed minden csillag.*

Beresényi rodostói házának udvara. (Edvi Illés Aladár vízfestménye.)

*Egyszersmind keletről, hol a nagy Iszlámból
Mélyen alszik, mint az elgyötört rabszolga,
Hős alak közelget; arca, szeme lángol,
S megharsan beszéde, a sírokhoz szólva:
«Fel, fel ti halottak éjjeli menetre!
Rákóczi hí, a szabadság lelke.»*

*«Vigan, ti halottak! fel, az ős Budára,
Honnan visszatiltott egy százados átok;
Még áll, még erős a nagy királyok vára,
Még tisztelve néz rá élő unokátok;
Még van szív kebelben, és ereken van vér,
Mit az eldőd büszkén sajátjának ismer.»*

Maga a jelenet, a «sír jövévényi»-nek éneke, romantikusabb és líraibb, mint akármelyik mintaképe, de beállításában reálisabb: tudatosan vízióknak van föltüntetve, s rendeltetése: bizalmat, reményt önteni az új küzdelem idején a nemzetbe. Ez is Petőn hatása.

A vers egy-két mozzanatán fölismerszik a történeti tanulmány — Arany volt az első költőnk, aki Rákócziról szólva nemcsak a köztudatból merített, hanem a történetírásból is. Még fokozottabb mértékben tanúsítja ezt másik Rákóczi-verse, a *Rákócziné*, szintén 1848 közepéről. Azt a történeti tényt kerekíti balladás képpé, hogy a bécsi udvar 1706-ban elküldte Rákóczinét férjéhez a béke ál-olaj ágával. Rákóczi mellékalakká lesz a versben, de az a nemes, egészen nemzeti beállítás, amelyben őt és még inkább a férjéhez méltó asszonyt mutatja, meleg, kedves vonással gazdagította képét, emberibbé és magyarabbá tette.

Aranynyal egyidőben foglalkoztatta Szigligetit is Rákóczi alakja, s mint Arany, ő is a történetíráshoz fordult — de nemcsak anyagért, hanem ihletért is. Rákóczi ifjúkorát rajzolta meg — a történet adatai nyomán, de nem annak szellemében — mégpedig drámában. A dráma, *II. Rákóczi Ferenc fogsága*, a köztudatban élő két Rákóczi-kép mellé egy harmadikat adott: a szabadsághős és a száműzött fejedelem alakja mellé megrajzolta az ifjút — raboskodását a császári udvarban és kiszabadulását — zárómozzanatul pedig zászlóbontását tette. A közönség abban az izgalmas korban nem ért rá elmerülni a Rákóczi-kor történetébe s így sok újat kapott a drámában, érdekes, bár a hősre éppen nem jellemző történelmi adatokat. Szigligeti drámájának jelentősége mégsem ezen a téren van, hanem két más irányban. Az egyik: szerepe a Rákóczi-kultuszban. Rákóczi költői megjelenítései, Mikest is beleszámítva, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi keresztül Aranyig, inkább csak a választottakra hatottak, kivált az írókra — a nagyközönség szívéhez legelőször Szigligeti Rákóczija fért: a nézők ezrei elé állította a fejedelem alakját, mégpedig a költő rendelkezésére álló eszközei közül azzal, amely a legközvetlenebbül és legmélyebbre hat, színpadi beállítással. S valóban színpadi sikere egyike volt

a Nemzeti Színház legnagyobb diadalainak: 1848. nov. 4-én színre kerülve, alig két hét alatt ötször adták, a közönség tomboló tetszésnyilatkozataitól kísérve. Hogy ezt a diadalt nem pusztán és nem is első sorban művészi értékének köszöni, hanem jórészt alkalmosságának, annak, hogy a közönség Rákóczi szabadságmozgalmában a maga szabadságvágyát élte ki, a kurucgondolatban a 48-as gondolatot — ezt a kapcsolatot maga Szigligeti tudato-

Arany János.

san, sőt hatás keresően hazafias szólammal élte ki: az nem változtat azon a megállapításon, hogy egészen Thaly Kálmánig nincs irodalmi mozzanat, amely olyan mértékben fölgyújtotta a közönség lelkesedését a fejedelem iránt, mint Szigligeti drámája. A Rákóczi-kultusz grafikonján itt szökken legnagyobbat a hatásmérő görbe. A mi szemünkben azonban, akiket Rákóczi alakjának költői kiformalódása érdekel, még nagyobb jelentőségű a *II. Rákóczi Ferenc fogsága* azáltal, hogy Szigligeti tollán lesz költői tárgyá a fejedelem alakja. A költőknek addig csak szívét hozta mozgalomba Rákóczi, s verseikben érzelmi meghatódásuknak adtak hangot: Szigligetinek a képzeletét termékenyítette meg s események forgatagában mint cselekvő hőst vezeti elének. Kzzel belekapcsolja Rákóczit a költészetnek elbeszélő és megjelenítő ágaiba, a regénybe, a verses elbeszélésbe, a drámába.

De nem zökkenő nélkül. Mindjárt az első lépés után egy néma évtized ékelődik a Rákóczi-kép élettörténetébe, az önkényuralom évei. A szabadságharc katasztrófája végzetes lett a másik szabadságmozgalom emlékére is s vele a Rákóczi-irodalomra. Valósággá lett, amit Vörösmarty húsz évvel azelőtt megérezett: tilalmas lett a Rákóczi név ez országban, s tilalmas éppen «a nemzeti lélek tüzes ébresztőinek», a költőknek. Hallgat a dal Rákócziról, s nem veszik tollukra

a regény- és drámaírók sem. S mikor Bach bukásával enyhül egy kissé a feszültség, akkor sem éled föl újra az utolsóelőtti szabadságharcnak és hősenek emléke; a lelkeket a közelmúlt fájdalma, utolsó szabadságharc bánatos hangulata tartja fogva, vagy a jobb jövő reménye biztatja. Csak 1861-től kezdve,

Frigyiger

s ekkor is félve jelenik meg újra, három ízben, Rákóczi képe a költészetben — mind a hármát epikus festette: Jósika és P. Szatmáry Károly regényben, Szász Károly hat énekes költői elbeszélésben. Jósika // *Rákóczi Ferencében* (1861) ³² megrajzolja a fejedelem egész pályáját — azt és nem alakját, műve pusztán a történelem népszerűsítése, eszmetörténeti jelentősége nincs. P.

Szathmáry Károly *A bujdosók* c. regényében (1862) a bujdosó, majd száműzött Rákóczi jelenik meg, de csak a háttérben, jobbára Mikes leveleskönyve alapján megrajzolva — halványabban mintájánál. A *Losárdi Zsuzsanna* (1867) szerzője,³³ P. Szathmáry nyomán, meg éppen olcsó, kopott romantika passzív hőisévé teszi meg a nagy fejedelmet. Az csak elszínteleníti, ő meg is rontja Rákóczi képét.

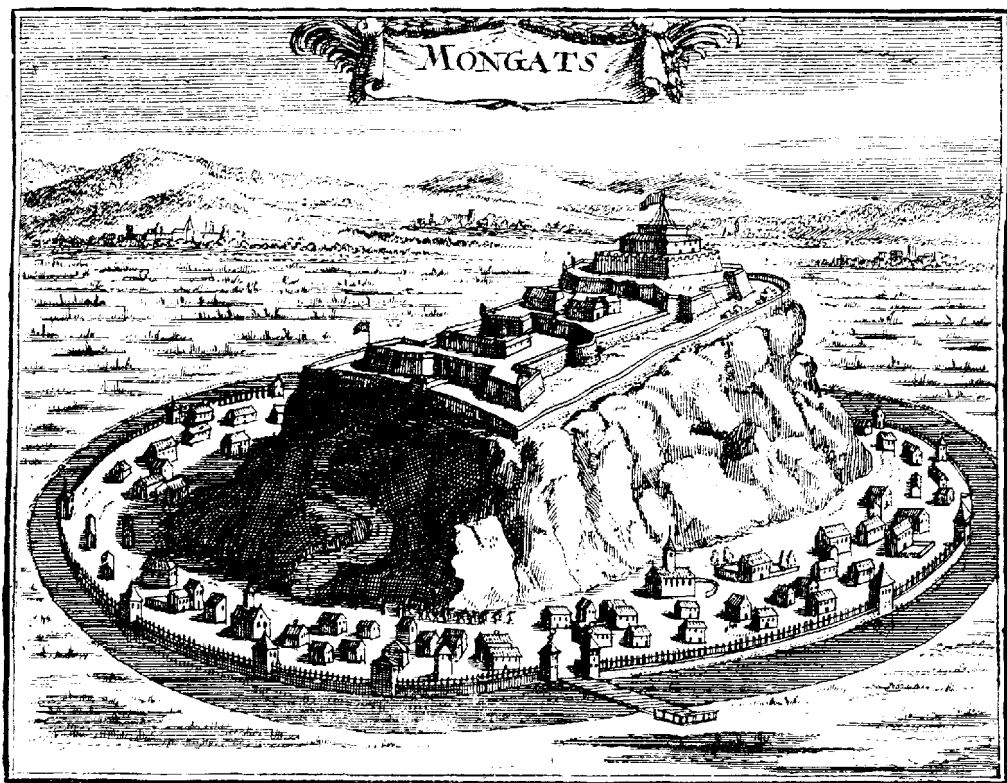
Legnagyobb regényíróink, Kemény és Jókai, nem értékesítették költészetükben a Rákóczi-indítékot; drámaíró, aki ki tudta volna faragni alakját, nem volt; lírikusaink közül az egy Lévay Józsefnek képzelete szállt vissza Rákóczi világába, de ez is a hű kamarásról, az árván maradt öreg Mikesről adott hangulatos lelki képet, nem a fejedelemről: Rákóczi alakja egyre halványodott, emléke még az új szabadság fölkelő napjától sem kapott erősebb fényt, csak a könyvekben, a történetírásban élt, legföljebb a szívekben — a köztudatban, s annak leghatásosabb kifejezőjében, a költészetben nem.

IV.

Friedrich Gundolf nagyszabású Caesar-tanulmányában³⁴ azt állítja, hogy az a kép, amely a történelem nagyjairól az utókorban él, mindig egy-két élespillantású, teremtő szavú íróra vezethető vissza. Bizonytalan képzetekből, ingadozó véleményekből egy határozott, plasztikus alakot formálnak ki, azt szinte mitikus tartalommal töltik ki, s ezt a képet adja tovább egyik nemzedék a másiknak. Caesarnak ezt a mitikus képét először Petrarca teremtette meg, s csak századok múlva kapott helyébe újat a köztudat Montaigne-től, majd újra századok múlva véglegesen Mommsentől. Rákóczi képe is, láttuk, ilyen egyéni kezdeményezésekből ered, Mikes, Kölcsey és Petőfi nyomán formálódott ki, de megvan Rákóczinak a maga Petrarcája és Montaigne-e is: Thai y Kálmán és Szekfű Gyula.

Thaly és Rákóczi! A fejedelemnek életében sem volt igazabb és lelkesebb híve, mint halála után másfélszázaddal ez a kései történetíró. És nem volt író még külföldön sem, aki szellemének minden erejét annyira egy eszme szolgálatába állította, mint Thaly Kálmán. Hoz az eszme a kuruckornak és nagy fejedelmének dicsősége. Attól a pillanattól kezdve, amint dicsvágyának fiatalos kísérletei után történetírói hivatásának tudatára ébredt, majd egy félszázadig jóformán egyetlen gondolata, egyetlen vágya, egyetlen törekvése a Rákóczi-kultusz lett. Azt szolgálta mint történetíró forráskiadásaival és tanulmányaival. Végeláthatatlan sorban bocsátotta közre a Rákóczi-kor kútfőit: a fejedelem munkáit, a fölkelésre vonatkozó iratokat és okleveleket, meg a kuruc kor költészetének írásban vagy a nép ajkán visszamaradt emlékeit; egyidejűleg kisebb-nagyobb monográfiákban megrajzolta a szabadságharc történetét, meg a híresebb vezérek pályáját. Tudományos érdeklődés, a nemzeti múlt megismerésének és megismertetésének vágya önmagában nem

fejt meg azt a biztos céltudatosságot, azt a páratlan kitartást, azt a hihetetlen erőt, amellyel Thai}- céljára, Rákóczi és Rákócziék népszerűsítésére tört; a szellemi erő ezen példátlan megfeszítésének végső rugója nem is az értelem volt, hanem a szeretet, Thalynek minden emberi mértéket meghaladó szeretete a fejedelem és a szabadságharca iránt. Olyan erős volt ez a szeretet, hogy Thaly meghozta érte a legnagyobb áldozatot, amelyet dicsőség vágyó ember csak hozhat: ő, akinél szenvedélyesebben kevés író vágyott hírré, elismerésre, babérra, költeményeket írt és szerzőségüket átengedte a fejede-

Munkács vára. (1690-ben megjelent műből.)

lemnek meg a kuruc kor névtelen lantosainak. Kuruckori versekként közölte a maga verseit, beleiktatva őket a többé-kevésbbé hiteles kuruc versek gyűjteményeibe, hogy szeretett hősei fejére a vitézi érdemek cserkoszorúja fölé rátehesse a költői érdemek babérkoszorúját — sa leveleket hozzá a maga koszorújából tépte ki.³⁵ Az emberi önzetlenségnek kétségkívül a legnagyobb-szerű megnyilatkozása! Thaly mint költő is a Rákóczi-kultuszt szolgált.

Thaly munkásságának jelentősége a történettudományban közismert: Rákóczi szabadságharcának történetét, első mozzanatától utolsó hullámveréséig, minden vonatkozásában föltárta és olyan élesen megvilágította, hogy

az utána nemzeti múltunknak legalaposabban ismert szakasza lett. Épp így közismert hatása a Rákóczi-kultusz életében. A 60-as évek derekán, amikor első Rákóczi-tanulmányai és kiadványai megjelentek, Rákóczi-kultusz nem volt, Rákóczi a nemzet szellemvilágában nem játszott szerepet, utána, Thaly munkássága nyomán, egyszerre föllobogott, olyan hévvel, olyan fényvel, mint korábban soha, még a 48-as szabadságharc idején sem, és ami nem kevésbé fontos, innen kezdve ereje nem csökkent egy pillanatra sem: Thaly maradandólag bevészte a nemzet szívébe Rákóczit és a kuruc kort. Lehet Thaly történetírói munkásságát tudományos szempontból bírálni, lehet, s még több joggal, hibáztatni, hogy ál-kuruc verseivel megtévesztette a közönséget és a tudományt, de ez nem halványítja el azt az érdemét, hogy a Rákóczi-kor és a nagy fejedelem kultuszára többet tett egymaga, mint az egész nemzet.

Thalynak ez a kettős érdeme közismert. Van azonban egy harmadik érdeme is Rákóczival kapcsolatban, a mi szemünkben az előbbieknél is nagyobb érdem, az, amiért szerepét Petrarcaéhoz hasonlítottam: a magyarság lelkében élő Rákóczi-kép kialakítása. Thaly annyiszor a közönség elé vetítette Rákóczi alakját — hol a történetírás vásznára, hol a költészet selymére — s annyi elevenítő és jellemző vonást, annyi élénk és meleg színt tett bele a képbe, hogy ez az élesen megvilágított kép belerögződött a lelkekbe. Rákóczi Thaly munkássága előtt mint eszménykép élt a nemzet előtt: a szabadság eszméjét testesítette meg benne, nagy költőink nyomán élesen kirajzolt silhouette-be; most ez a szimbólum valósággá lett, egy történeti egyéniség emberi képévé. A nemzet új Rákóczija gazdag, mozgalmas élet hőse, lelke mélyén gondolatfolyamok és érzelemhullámzások, mint ember részletesen kiképzett, nagyszabású, harmonikus jellem. De Thaly, bár belevetette hőseit az élet mindennapi sodrába, bár lehozta a földre, a küzdelmek és szenvedések világába, meg tudta őrizni a fenségnek azt a glóriáját, amely Rákóczi alakját a köztudatban övezte. Az ő Rákóczija nem elvont, hideg fényben ragyogó eszme, az ő Rákóczija ember, de embervoltában is ideál, dicső képviselője a nagyszerű eszmének. Rákóczi-kép, amely egy alakba egyesíti a szabadsághóst és az embert, a fejedelmet és Isten szolgáját, amely az eszményiség fényében ragyog és a valóság erejétől duzzad — ezt adta Thaly a magyar nemzetnek.

Adta, és nem rajzolta Thaly ezt a képet. Thalynak nincs Rákóczi-élet-rajza,³⁶ s a magyarság maga alkotta meg magának Rákóczi képét Thaly munkáiból — a történetiekből a népszerűsítő dolgozatok közvetítésével, a költőiekből közvetlenül. Bennünket most csak az utóbbiak szerepe érdekel, annak a három Rákóczi-költeménynek szerepe, amelyeket Thaly a kuruc kor hiteles versei közé rejtve adott ki. Kettő közülük igen fontos vonásokat szolgáltatott a közönség körében kialakuló Rákóczi-képhez.³⁷ Az első, a Sebes víz a Garam kezdetű, (*Esztergom megvételeiről*) a hős fejedelmet mutatja be, katonái bálványát és a dicsőséges hadvezért. Esztergom várával szemben, a Duna balpartján táborozik a fejedelem. Sátorát perzsaszőnye-

gek, tigrisbőrök teszik meleggé, pompássá; azt a dombot, amelyre a sátort ütötték, hű katonái «dombolták», kezükkel, süvegükben hordva össze a földet — naiv, de páratlanul kedves érzékeltetése a fejedelem népszerűségének. S milyen megkapó mozdulattal érzékíti a fejedelem nagyságát és hadvezéri erejét:

*Nagy Rákóczi jár az gyönyörű mezőben,
Rettenetes kardja csillog a kezében.*

*Kardjával fölmutat Esztergom várára,
Vár tornyán lobogó császár zászlajára:*

*Mire a fényes nap háromszor felsütne —
Hejh, magyar lobogó lesz oda feltűzve!*

Szólt és meglelt! Egy szó és egy mozdulat — alig lehetne szemléletesebben elképzeltetni a diadalmas akarat hatalmát. Érthető, hogy megfogta a szíveket. Még mélyebb hatást tett a másik ének, a *Kiáltott Rákóczi a munkácsi sánkra*. Az a diadalmas, ez a legyőzött hadvezér arcképe. Itt is egy jellemző mozdulatában festi a hőst: a majtényi csatavesztés után a munkácsi vár sánacán rátámaszkodik pántos pallosára — milyen szemléletes kép, a pillanat-fölvétel közvetlenségével hat:

*Kiáltott Rákóczi
A munkácsi sánkra,
Reá támaszkodék
Pántos pallosára.*

*Reá támaszkodék
Pántos pallosára —
Reá rivalkodék
Az rézdobosára.*

Itt is parancsot ad: megfordíttatja lova lábán a patkót, hogy üldözetlenül kibújdoshassék szeretett hazájából.

*«Nem kérem én az országom,
Inkább világgá bujdosom.
Úgyis tudom már:
El köll mennem már! . . .
Kovácsom, kovácsom,
Udvari kovácsom!*

*Fordítsd meg a patkót
Hódos paripámon,
Az elejét hátra,
Ne forduljon vissza!
Ügy sem jövök vissza
Szép Magyarországra!»*

Milyen megható a hazájától örökre elváló fejedelem búcsúszava — de még inkább a szeretetnek belőle kisugárzó ereje:

*«Szeret Magyarország,
Óhajt Erdélyország,
S holtig szán, holtig bán —
Még a gyermekök is
Tudom visszaktíván/
Mikor rég elmentem:
Visszasóhajtotok,*

*Mikor rég megholtam:
Akkor is sirattok,
Haló poromból is
Feltámasztanátok —
Összeszednétek még
Porhanyó csontimot!»*

Rákóczi beszél így, de önérzetes szavaiban a nép szíve szólal meg, a kuruc kor magyarjáié — az szerette ennyire fejedelmét! A névtelen énekes szavait fölkapta a XIX. század magyarja is, mert megtalálta benne a maga érzéseinek objektivációját, s a magyarság Rákóczi-szeretete megtalálta benne végérvényes kifejezési formáját.

Thaly Kálmán ajkán, ihletének egy szerencsés pillanatában, kristálytisztán csendült föl a nemzeti lélek szava!

Fokozta az ének hatását a befejező jóslat:

*«Amerre tenger zúg,
Amerre a szél jár,
Csillag lehanyatlik —
Ott nyugszom meg én már.»*

S mennyivel jobban izgatta a képzeletet a 70-es években, mikor ebben a négy sorban egy kuruc énekesnek csodálatosan, utolsó betűig valóra vált jövőmegérzését látták s nem tudták, hogy az valójában egy XIX. századi költő «vaticinium post eventum»-a!

Mind a két költemény csak két-két jelenetben hozza elénk a fejedelmet, amaz küzdelmes pályája delelőjén, emez a hanyatlás első pillanatában, de mindegyik a magyarság emlékezetéből kitörülhetetlen arckép — meg is rögződött benne. Hogy e két töredékes kép egészévé teljessüljön, arra szolgáltak Thaly egyéb írásai, történeti dolgozatai és kiadványai, valamint a hiteles kuruc versek közzlése. Az így kiegészült Rákóczi-kép azután átkerült a köztudatból a költészetbe: Rákóczi költői tárgygyá lett s az is maradt, költészetünk világából többé nem tűnt el.

V.

Rákóczi Thaly munkássága nyomán nemcsak a történetírásban és a magyarság emlékezetében él, hanem a költészetben is.

Nemzeti érzésű lírikusaink, szinte kivétel nélkül megírták a maguk Rákóczi-versét vagy verseit (mutatóba egypár név:³⁸ Ábrányi Emil, Vargha Gyula, vSzabolcska Mihály, Radó Antal, Lampérth Géza, Jakab Ödön, Sajó Sándor, Szathmáry István, Havas István), elbeszélőink versben és prózában mondtak el róla történeteket vagy belefűzték személyét meséjükbe (verses elbeszélést írtak róla: Balogh Zoltán, Révai Károly, Zemléni Árpád, Ruttkay Emma, prózai elbeszélést vagy regényt: Jókai, Tóth Sándor, Tábori Róbert, Mikszáth Kálmán, Rákosi Viktor, Abonyi Árpád, Werner Gyula, Pékár Gyula, Komáromi János), drámaíróink színpadra vitték vagy mint drámájuk főhősét vagy epizód-alakul (Herczeg Ferenc két ízben is, Telekes Béla, Lampérth Géza és Géczy István, Petricsevich Horváth Emil báró, Voinovich Géza, Somogyváry Gyula) sőt még operát is szereztek róla (Zichy Géza gróf egész trilógiát).

Ez a gazdagon kihajtott Rákóczi-költészet a mi szempontunkból már nem érdekes. Mi a Rákóczi-kép kiformalódását vizsgáltuk, s ehhez a képhez

új vonásokat, új színeket nem adott már a költészet. A líra éppen nem — Kölcseynek és Petőfinek, a Rákóczi alakját ércbe öntő lírikusainknak, nem termelt utódja. lírikusaink számára Rákóczi inkább lelkesítő eszme volt, mint ihlető valóság, inkább érzésvilágukat hozta mozgalomba, mint képzeletüket. Ódákat írtak, Rákóczi szellemétől inspirálva, a szabadsághoz, dicsőítő verseket szereztek a szabadságharc hősről, kesergőket a száműzöttről, föl-idézték a fejedelemmel kapcsolatban a kuruc idők hangulatát — de azt nem kaptunk a Thaly utáni lírából, amit keresünk: Rákóczinak továbbfejlesztett, egyénien látott és festett képét. Sőt az a két lírikus is, akik egész ciklust szenteltek a kuruc időknek, Endrődi Sándor és maga Thaly Kálmán, tudatosan a legkitaposottabb utat járták: a régi, vagy réginek tartott kuruc versek eszméit és érzésvilágát írták át a költészet modern formanyelvére. Énekeikkel, kivált Endrődi a maga korában igen népszerű kuruc nótákkal, nagy mértékben erősítették a Rákóczi név varázsát, ébrentartották és fokozták a közönség érdeklődését a nemzeti szabadságharc és vezére iránt, de költői képét nem tették elevebbé vagy gazdagabbá.

Nem tette az a költő sem, aki Thaly után a legjobban összeforrott Rákóczi emlékével, akinek szívében minden költőtársánál hevesebben lüktetett a nagy fejedelem szeretete, Harsányi Kálmán. De őt ki kell emelnünk e sorból: szava, ha túlhallatszott volna az őt megértők kicsiny körén, a Rákóczi-kultuszt hatalmasan fölfokozhatta volna — olyan ponton ragadta meg, amelyet költészetünk addig nem értékesített. Lelke úgy szomjazta a szabadságot, mint Petőfié, s a magyar szabadság szimbólumát Rákócziban látta. Vértett a szíve, hogy a magyar törvénykönyvben még mindig ott sötétlik a Rákóczi emléket megbélyegző cikkely, s a szent halmak még mindig száműzve vannak a haza földjéről: óhajtja, várja, követeli, hogy nemzete törölje el e kettős szégyenfoltot. Követeli az igazság nevében, de a nemzet érdekében is, mert erősen hiszi, hogy ha Rákóczi porladó csontjai visszatérnek az országba, ez a nemzeti szabadság hajnalhasadását jelenti. Ezt a gondolatát egy megkapó vízióban objektiválja, Kölcsey módján, bizonyára tőle ihletve, de az elképzelés merészségében még mesterét is meghaladva: nem kelti új életre hőseit, hanem az holtában szabadítja föl a hazát! Harsányi víziója, a 900-as évek elején írásba foglalva egyben jóslat is volt s a rákövetkező évek legalább részben igazolták. Most van valóraválóban másik Rákóczi-jóslata Erzsébet királynénak Gödöllőn fölállított szobrát nézve, kétsége támad, rászolgált-e a tragikus sorsú nemes királyasszony ércben való megörökítésre (*A nagyasszony szobra előtt*):

*Nagy voltál? — Mondják. — Szenvedtél? — Lehet.
De volt nagyobb, ki többet szenvedett!
Voltál száműzve? Vesztettél hazát?
Rákóczi volt! Rákóczi vesztett!
S csak addig láttuk ércbe öltözötten,
Míg a határon, túl e szép hazán
El nem dobálta horpadt vértjeit. . .*

Ez a megkapó versszak — első felében a súlyos ellentétekkel, második felében a zárókép szemléletességével, hangulatosságával, a belőle kipattanó újszerű gondolatnak szinte szójátékyszerű kiélezésével — a Rákóczi-ihletnek legszebb jelentkezése a XX. század lírájában.

Nagyjából ugyanilyen a helyzet az elbeszélő és a drámai költészetben is. A 80-as évek óta, Thaly munkássága nyomán, kialakult a köztudatban a végleges Rákóczi-kép, szabatosabban egy egész arcképsorozat, amelynek darabjai, egymás mögé helyezve, átfogják a fejedelem egész életsorsát. Legkiemelkedőbb mozzanatai: a gyermek, aki a császár udvarában, német környezetben is megőrzi veleszületett magyar érzését és fajszeretetét; a Bercsényivel hazája szabadságáért síkra szálló ifjú; a diadalmas szabadsághős, majd vezérlő fejedelem, népe igazi atyja, a szegénység barátja; az ellenségeitől legyőzött és legvitézesebb vezéreitől cserbenhagyott uralkodó, akit még megbízottja, Károlyi Sándor is elárul a szatmári békében; a bukásában is fenséges Rákóczi, aki odaadja rangját és mérhetetlen vagyonát, otthonát és nyugalmas életét, s akár csak utolsó katonája, a bujdosók és száműzöttek keserű kenyerét eszi — de éppen ezáltal az eszme iránti rajongásnak és a meg nem alkuvó elvhűségnek, az önzetlenségnek és nagylelkűségnek legnagyobb példája lesz, egyben a szabadságszeretet szimbólumává. Ez a szkéma állott íróink előtt; hogyan töltötték ki anyaggal az epikusok és drámaírók, mennyi költött mozzanatot fűztek a történeti adatok közé, milyen művészettel jelenítették meg társai között Rákóczit: mindez a magyar regény és dráma történetébe tartozik, nem ránk. Valóban Rákóczi képen, úgy, amint az a költészetben élénk rajzolódik, nem változtatott semmit a Thaly Kálmán óta eltelt hatvan esztendő. Nem, még az a két hatalmas megmozdulás sem, amely a Rákóczi-kultusz történetében határjelző: Rákóczi hamvainak hazahozatala és Szekfű Gyula Rákóczi-könyve. A kegyeletnek és szeretetnek az a nemzeti ünneppé fejlett megnyilatkozása, amellyel a magyarság Rákóczinak Konstantinápolyból hazaérkezett kőkoporsóját fogadta és új, most már örök nyugalomra elhelyezte a kassai székesegyházban, költőink egész sorát dalra készítette, de az ekkor keletkezett versek nem tudták — nem is igen akarták — lerázni a nagyszerű esemény alkalmiságát, szorosan hozzátapadtak ihlet-forrásukhoz, a Rákóczi-kultuszhoz. A másik esemény, Szekfű Gyula könyvének, *A száműzött Rákóczinak* megjelenése 1913-ban, mozgalomba hozta az egész magyar közvéleményt, éppen *azáltal*, mert az ő Rákóczi-képe némileg — inkább színezésben, mint rajzban — eltért a hagyományostól, Thaly nyomán kialakulttól. De bármilyen erős érzelmi hullám támadt is nycmában, visszhangot a költészetben nem vert föl — nem is verhetett, mert a fejedelem alakja az ő beállításában éppen abból vesztett, ami a költők lelkesedését táplálta, eszményiségéből. Nem ihlette meg költőinket másik Rákóczi-képe sem, nagy történeti munkájában,³⁹ noha gazdag, újszerű vonásokban, sőt Rákóczi egyéniségében éppen arra vet új fényt, ami elsősorban kínálkozik költői indítékul: hadvezéri talentumára. Rákóczi költői képéből ez a vonás még hiányzik.

Harmadik fordulójába kezd Rákóczi halála óta az idő százados kereke. Ha ennek a két századnak képét a költészet forgó tükrén fogjuk föl, Rákóczi alakja igen érdekesen rajzolódik ki rajta. Eleinte, majd egy századig, ritkán s akkor is csak egy-egy pillanatra villan föl, azután gyakrabban, éles körvonalakban mint a nemzeti eszme hordozója, majd tartalommal, étellel telik meg a rajza, az eszményiség dicsfénye árad el rajta. Így ragyog képe ma is. A nemzet Rákóczi-kultusza újra meg újra fölidézi alakját a költészetben, viszont ezek a költői képek állandóan táplálják a Rákóczi-kultuszt. Hogy ez egyre erősödik és mélyül, hogy maga a hős mint nemzeti ideál a nemzet szellemvilágának elemévé lesz, a hazafias érzés éltető eszméjévé: az jórészt a magyar költészet érdeme.

Még csak egy mozzanatra várunk, arra, hogy egy istenáldotta költő Rákóczi egész életsorsát, emberi valóját és eszmei jelentőségét egy nagy-szerű képbe foglalja össze. Ha majd Rákóczi is, mint Széchenyi Arany Jánosát, megtalálja ezt a költőjét, akkor a Rákóczi-kép pályája elérkezik delelő pontjaira.

JEGYZETEK.

¹ Badics Ferenc közölte először az Irodalomtörténeti Közlemények 1929. évfolyamában (88—91.1.). U. o. meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy az ének szerzője a fejedelem. (A föltevés valószínű, de egy és más aggodalmamat nem tudom elhallgattatni.)

² Közölte Thaly Kálmán *Adalékok a Thököly- és a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez* c. művének II. kötetében a 13—19. lapon.

³ Az éneket egykorú másolója magának a fejedelemnek tulajdonítja. Nem valószínű.

⁴ U. ott. 8—11. 1.

⁵ Közölte Erdélyi Pál a Magyar Remekírók 4. kötetének 120—124. lapján.

⁶ Thalynál, az *Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból* c. műben, 388—390. 1.

⁷ Thaly, *Adalékok*, 11:441—442. 1.

⁸ U. o. 443—445. 1.

⁹ V. ö. Dézsi Lajos: *A történeti tárgyú szépirodalom*, 60. 1.

¹⁰ Közölte Thaly az *Adalékok* II. k. 208—214. 1. A szöveg ebben az alakjában nem hiteles, azaz Thaly nem úgy adja, amint 1708 táján megszületett, hanem a rendelkezésre álló változatokból szerkesztette össze.

¹¹ *Isten hozzád Magyarország*, közltek a sárospataki tanárok *A kuruc balladák hitelessége* c. dolgozatuk 8. lapján; *Rákóczi szomorú nótája, mikor Magyarországot elhagyta*, olvasható az *Ethnographia* 1914. évf-ban.

¹² Thaly, *Adalékok*, II: 316—318. 1. Az ének utolsó három versszaka nem hiteles, valószínűleg Thaly fűzte hozzá.

¹³ Az idézet a hiteles részből való!

¹⁴ Thaly ugyan közöl az *Adalékokban* ebből a korból két Rákóczi-éneket, de az egyik, *Sok búkat árasztott* (II: 407—410. 1.), noha egykorú, nyilván nem Rákócziról szól (még kevésbé írta, mint Thaly gondolja, maga a fejedelem), a másik meg, *Sírjatok szemeim* (II:412—415. 1.), amelyet Thaly 1727-re tett, egy 1704-ből való bujdosó ének változata, s nincs semmi köze Rákóczihoz. Egy állítólag régi tót énekben azonban előkerül Rákóczi neve. (U. o. 397. 1.)

¹⁵ Katona István hatalmas munkája, Magyarország kritikai története, a század végén is csak 1657-ig jutott el.

¹⁶ Egy ilyen örömnépről, a nagyváradiról, részletes tudósítás maradt fenn Keresztesi József evangélikus lelkész naplójában. (Nyomtatásban, *Krónika Magyarország... közéletéből* címmel, 1868. A megemlékezés a 213. l.)

¹⁷ Thaly hat XVIII. századi másolatról ad hírt. (*Adalékok* II: 226—227. l.)

¹⁸ Maga Gvadányi örökítette meg a jelenetet *Pöstyéni fürödés* c. 1787-ben önállóan megjelent versében. (17. l.)

¹⁹ A szász Heindorf naplójából idézi Fabó Bertalan, a (*Pesti Napló Rákóczi albuma*, 1907. 129. l.). A főkirálybíró valószínűleg Nemes József gróf volt. (V. ö. Nagy Iván: *Magyarország családai*, VIII: 126. l.)

²⁰ Fáy András tanúsága szerint. Hivatkozás: Thaly az *Adalékokban* (II: 230—231. l.)

²¹ A vers Thaly kéziratgyűjteményében maradt fenn (Nemzeti Múzeum, 1390. Fol. Hung. I. köteg, 280. sz.), keltezetlenül, 1785-ből és 1795-ből való énekek között, de Thaly nem tette közzé.

²² *II. Rákóczi Ferenc* című négyfelvonásos szomorújátékának csak a híre maradt fenn; színe nem került, nyomtatásban nem jelent meg, kézírata elveszett.

²³ A nyomtatott szövegben Rákóczi neve sem szerepel, de köztudomású, hogy eredetileg *Rákóczi, haj* volt a címe és kezdősora, s csak a cenzor kívánságára változtatta Kölcsey *Fejedelmünk, hajra*.

²⁴ A helyzetkép nem találó: a fejedelmet tudvalevőleg nem jeltelen sírba tették, hanem alá, hanem a konstantinápolyi jezsuita templomban temették el.

²⁵ *Petőfi Sándor emlékezete*, 1880.

²⁶ Úgy gondolom, hogy a Kalmár hallotta és énekelte szöveg a régibb *Rákóczi, édes vérünk* kezdetű szöveg volt vagy annak változata.

²⁷ *A magyarok története* 3. szakasz. 1626—1780. A korábbi összefoglalások (Szekér 1791., Kultsár 1803., Budai Ézsaiás 1808) nem jelentősek.

²⁸ Petőfinek ez a verse nyomtatásban annak idején nem jelent meg, kézírata meg elkallódott s csak évtizedekkel később találták meg és közölték *A sárosi rom panasza* címmel. A vers ugyanabban a gondolatban csendül ki, mint Kölcsey víziója 1817-ben («Nemzeted újra lesz, újra szabad!»), de nem azzal az erővel és költőiséggel. Nem tartom hiteles Petőfi-versnek, azért hallgatok róla a szövegben.

²⁹ *Petőfi Sándor*, 1922. 358. l.

³⁰ Vörösmatry nem szól tengerparti sírról, de első sorában ott van a tenger szó: «Hányódál: tengerré lett a sok baj alattad.»

³¹ Mikesé valóságos arckép, Lisznyai Kálmáné viszont, *Rákóczi és Brankovics* című versében, nem jön számba.

³² A regényt Jósika még 1847-ben kezdte és külföldön 1852-ben írta — megjelentetni akkor nem volt módja.

³³ A költői elbeszélés a szerző megnevezése nélkül jelent meg.

³⁴ *Caesar*. Geschichte seines Ruhms. Berlin, 1925. 8—9. l.

³⁵ 1913-ig, amikor Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos kétségbe vonták a kuruc balladák hitelességét, a gyanúnak árnyéka sem merült föl e versek kuruckori eredetével szemben: még a szaktudomány is hitelesnek tartotta őket. Azóta a tudomány, ha nem is egyértelműen, Thaly nevéhez fűzi őket, de csak a balladákat. Hogy a lírikumok között is van bizonyára olyan, amely nem egykorú, hanem többé-kevésbé Thaly szellemi terméke, arra e sorok írója hívta föl először a figyelmet 1928-ban, megjelölve a gyanús verseket.

³⁶ Csak ifjúkorának eseményeit foglalta össze *II. Rákóczi Ferenc ifjúsága* c. művében (1881).

³⁷ A harmadik, *Bölcsőm, vigasztalóm*, noha igen szép vers, ebből a szempontból nem jelentős.

³⁸ A felsorolás, amennyiben lehetséges, mindenütt időrendet tart.

³⁹ Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar történet*. VI. kötet. *A tizennyolcadik század*. 45—81. l.